

GÓTIZÁLÓ TENDENCIÁK A MAGYARORSZÁGI KÉSŐRENEZÁNSZ ÉPÍTÉSZETBEN¹

Az európai építészet történetében vissza-visszatérő jelenségeként kísért a gótika művészete. Szinte minden évszázadban megjelenik azóta is, hogy az Itáliából induló reneszánsz izlés hódító útja során átlépte az Alpokat. Az új stílus első évszázadának itáliai quattrocentója csak az Adria keleti partjait, Horvátországot és Magyarországot tudta meghódítani, majd magyar közvetítéssel Cseh- és Lengyelországban terjedt el. Az Alpoktól északra elterülő Európa tájaira Franciaország kivételével főként az 1500 utáni későreneszánsz művészete hatott, és ahogy a 15–16. századi Magyarországon a reneszánsz mellett még élt tovább a gótika, az angol és skandináv területeken sem halt el. Bár mindkét stílus formai és szerkezeti elemei egyszerre és egymás mellett élve jelennek meg, a világi épületeken a reneszánsz hatása érvényesült erősebben, az egyházi építészetben azonban nagyon sokáig tartotta magát a gótika.²

A 16. század folyamán Nyugat-, Észak- és Közép-Európa országaiban legfőképpen a templomok építésében és azon belül az épületek szerkezeteiben változatlanul virult tovább a gótikus stílus. Ezen a tájon a század első felében fejezték be a nagy katedrálisok későgótikus hálóboltozatait, a müncheni Frauenkirchét 1500 után, a berni Münstert és Annaberg templomát 1520-ban, az ulmi Münstert 1543-ban, Kutná Horá templomát 1548-ban. A szlovéniai Ljubljana melletti Dvor későgótikus csarnoktemploma 1528–1544 között épült és vele majdnem egy időben, 1529–1554-ben a hallei Marktkirche. Későgótikus hálóboltozat fedi a prágai Szent Vid katedrális Bonifaz Wolmut által 1557-ben emelt reneszánsz orgonakarzatát éppúgy, mint az 1533–1563-ban épült innsbrucki Hofkirchét, az 1590-ben boltozott gurki dómot, az 1562–1567-ben épített stuttgarti kastélykápolnát, majd ugyanott az 1575–1593-ban emelt kerti mulatóházat, Haigerlach 1584 és 1607 közötti kastélykápolnáját. A Rajna vidékétől Sziléziáig húzódó délnémet vidék kastélykápolnái ugyanúgy gótikus formák felhasználásával alkották a 17. századba nyúlóan: Heidelbergét 1601–1607 között, Aschaffenburgét 1605–1618, Bischofsheimét 1607–1610 között. Bordás hálóboltozat fedi az 1590–97-ben épített nürnbergi reneszánsz Topler-ház egyes helyiségeit, az 1573-ban épített kasseli Zeughausét és az annabergi, 1613–18-ban emelt Zeughausot.

¹A dolgozat az anyaggyűjtés kezdeti szakaszának eredményeit ismerteti, ezért a címben jelzett téma teljes mélységű feldolgozása nem lehetett célja.

²Jan Bialostocki, *The Art of the Renaissance in Eastern Europe: Hungary – Bohemia – Poland*. Oxford, 1976.

A továbbélő és reneszánszsal keveredő gótika legnagyobb élő példája a kölni Mária mennybemenetele templom az 1618–1629 közötti időből származik, akárcsak az ugyanebből az időből származó düsseldorfi Andreaskirche és a bonni Kreuzbergkirche.

A harmincéves háborút követő békésebb évtizedekben újból fellendült a most már főleg protestáns templomokat építő gótizálás, amely a század második felétől a legújabb stílus, a barokk formáival vegyült. Az angol, a németalföldi, a német, a cseh és a lengyel területeken a 18. század elején, majd a végén ismételten újabb virágkorát érte meg, hogy azután a 19. század közepére egész Európát hatalma alá vonja. Tiszta stílusformákkal legtovább Angliában élt, az oxfordi kollégium 1630 és 1680 közötti kápolnáiban.³

Európa Alpokon túli részeinek templomépítészetében a reneszánsz tulajdonképpen soha és sehol nem jutott uralomra. annak itáliai és eszményi térformája, a központi kupolával fedett, centrális alaprajzú templom, mint amilyen az esztergomi Bakócz-kápolna, a krakkói Wawel székesegyházának kápolnája vagy a hozzájuk hasonlók, e téren szinte szabályt erősítő kivételek. A protestáns lett Észak-Európában Angliától a Baltikumig változatlanul a későgótikus csarnoktemplom alaptípusa élt tovább. Formavilágába és sok szempontból szerkezetképzésébe is behatolt ugyan az Itáliából jött új stílus, egészen meghódítani azonban nem tudta.

Az észak-európai késői gótikába behatoló reneszánsz sajátos, országonként és területenként eltérő formavilágú építészetet hozott létre abban az időben, amelyben már a reneszánsz stílus szülőhazájában is annak legkésőbbi hajléka, a manierizmus virult. Gótika és reneszánsz egymásra hatásából az északnémet és főleg a németalföldi vidéken így alakult ki a manierizmus északi változata.⁴ Ez a stílusváltozat a 16. század vége felé a Habsburg-monarchia területére is eljutott, sőt ott II. Rudolf császár uralkodása idején Prágában középeurópai központja alakult ki.⁵ Az ottani művész körhöz tartozó Paul de Vries építész – a rézmetszetes építészeti és dekorációs mintakönyveivel Európában nagy hatást elérő flamand festő, az ugyancsak Prágában működő Jan Vredeman de Vries fia – tollából a két század fordulójára, 1601-re mintakönyve is született a stílusirányzatnak *Variae Architecturae Formae* címmel, gótizáló fantázia-építmények rajzaival.⁶

³Európának az Alpoktól északra fekvő részén továbbélő gótikáját Engelhart Kirschbaum, *Deutsche Nachgotik. Ein Beitrag zur Geschichte der kirchlichen Architektur von 1550–1800*. Augsburg, 1930. című kötete foglalja össze. – A cseh és az osztrák késői gótizálásra Heinrich Gerhard Franz, *Bauten und Baumeister der Barockzeit in Böhmen*. Leipzig, 1962. és Jirina Horejsi, *Tvár pozdě středověkých historismu*. in *Umeni* XI. 1969/2. 109–130., valamint Heinrich Tietze, *Wiener Gotik im 18. Jahrhundert*, in *Kunstgeschichtliches Jahrbuch der k.k. Zentral-Kommission*. III. Wien, 1909. 162–186. – A magyarországi reneszánszsal együttélő gótikáról Entz Géza, *Baukunst in Ungarn um 1500*, in *Acta Historiae Artium*. XIII. Bp., 1967. 81–86. és Horler Miklós, *Módszertani adalékok a magyar késő középkori építészet kutatásához*, in *Építés-Építészettudomány* XI. 1979/1–2. 46–47.

⁴Jan Bialostocki, *Two Types of International Manierism: Italian and Northern*, in *Umeni* XVIII. 1976. 105–108.

⁵Viktor Kotrba, *Die Nachgotische Baukunst Böhmens zur Zeit Rudolf II.* in *Umeni* XVIII. 1976. 298–330. – Jarmila Krcalova, *Die Architektur am Hofe Rudolfs II.* in *Die Kunst der Renaissance und der Manierismus in Böhmen*, Praha, 1979. 134–147.

⁶Erik Forssman, *Säule und Ornament*, Stockholm–Uppsala, 1956. 173–178., az északi és gótizáló manierizmus formavilágának összefoglalásával.

Az európai szakirodalom által északi manierizmusnak nevezett, gótizáló későreneszánsz építészete nem volt hatástalan a Királyi Magyarország és Erdély építészétére sem.

A magyarországi építészet története a kolozsvári egykori ferences templom 1642-ben történt újraboltozását tartja számon, mint az elkésett gótika ritka értékű eseményét. A gótikus boltozat újrakepítését I. Rákóczi György három kurlandi építőmesterrel végeztette.⁷

A kolozsvári Farkas utcai templom gótikus szerkezettel történt újraboltozása nem volt elszigetelt és egyedülálló jelenség. Ugyancsak 1642-ben történt az ország nyugati szélén fekvő, Vas megyei Szalónakon az ottani pálos kolostor elhagyott templomának ugyanilyen jellegű újraboltozása.⁸ Még jóval ez előtt, 1624-ben boltozták újra bordás hálóboltozattal a Szeged-alsóvárosi ferences templom hajóját.⁹ Hasonló eset történt a Heves megyei Gyöngyöspatán, ahol 1610-ben készült el a templom szentélyének felújított boltozata a korábbi boltozati bordák felhasználásával.¹⁰

A felsorakoztatott példák azt a látszatot keltik, hogy a bordás gótikus boltozat készítésének módja nem volt ismeretlen a 17. század első felének Magyarországon, ugyanúgy, miként az Alpoktól északra elterülő Európában sem. A magyarországi példák kivétel nélkül középkori templomok gótikus boltozattal történő 17. századi újjáépítésének emlékei. Az előző évszázad háborús pusztításai nyomán azonban nemcsak boltozatok, hanem már korábban is egész templomok épültek újjá gótizáló formákkal. Az 1528-ban elpusztult trencséni plébániatemplomot 1553 és 1558 között építette újjá egy Sebastiano nevű olasz építőmester, gótikus alapokon reneszánsz részletekkel.¹¹ Sárospatak középkori templomát az 1540-es évektől alakították át, teljesen gótikus formákkal és szerkezettel.¹² Leegyszerűsített középkori formákkal történt 1560–1569-ben a miskolci Avasi templom helyreállítása.¹³ Hasonló részletek figyelhetők meg az abaúji Forró 1591-ben, a beregi Tarpa 1592-ben¹⁴ és Szerencs 1595-ben újjáépített templomain. Az utóbbi építője a várkastélyt ugyanebben az

⁷Entz Géza, *A Farkas utcai templom*, Kolozsvár, 1948. 16–17. és 44–45. – *A magyarországi művészet története*. Negyedik, átdolgozott kiadás. Bp., 1970. 242.

⁸Gerhard Seebach, *Andreas Baumkircher als Bauherr*, in *Andreas Baumkircher und seine Zeit*, Eisenstadt, 1983. 218–245. – Ugyanő: *Ein Beitrag zur Bauikonographie spätmittelalterlicher Klosterarchitektur*, in *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege*, XXXIX. 1985/1–2. 25. – Franz Bunzl, *Bericht zur Innenrestaurierung der Pfarrkirche*, ugyanott 35–36.

⁹Bálint Sándor, *Szeged városa*, Bp., 1959. 42. és ugyanő: *A Szeged-alsóvárosi templom*, Bp., 1966. 17., valamint a *Szeged története*, Szerk.: Kristó Gyula. Szeged, 1983. 599.

¹⁰Az évszám a szerző által helyreállított templom szentélyének északi falán olvasható, egy újjáépítésre vonatkozó feliratban.

¹¹Krasznaynszky Károly, *Trencsén szabad királyi város és vára vádaltos leírása*, Trencsén, é.n. 14. és *Súpis pamiatok na Slovensku*, 3. Bratislava, 1969. 306–307.

¹²Détsy Mihály, *A sárospataki r.k. templom történetének okleveles adatai*, in *Magyar Műemlékvédelem* 1969–1970. Bp., 1972. 90.

¹³Megay Géza, *A miskolci avasi református templom*, in *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 1970. 129–170. – Horváth Béla, *A miskolci Avasi Műemlékei*, Bp., 1969. 17–18.

¹⁴Forró és Tarpa templomainak újjáépítését a szerkezetükben gótikus tetőszerkezetek gerendáiba vésett évszámok jelzik, amelyek közlését ezúton köszönöm az Országos Műemléki Felügyelőség statikus tervező mérnökének, Dr. Vándor Andrásnak.

időben Rákóczi Zsigmond számára reneszánsz formákkal átépítő kassai Kőműves András, valószínűleg ugyancsak olasz eredetű mester.¹⁵ A középkori templomok helyreállítói közé sorolható az a Nomine Zyrian natione Italus mester is, aki 1584-ben török engedéllyel renoválta a hódoltságban fekvő Gyöngyös ferences templomát.¹⁶

A 17. század első felében történt újjáépítések között említésre méltó a debreceni nagytemplomé, ez Bethlen Gábor költségén 1626-ban készült. Az abaúji Szikszó templomát 1628–29-ben megint csak kassai mester, Kalthausser György kőműves állította helyre.¹⁷

A kassai mesterek ilyen irányú működésére 1573-ban kiadott kőműves és kőfaragó céhszabályzatuk ad magyarázatot. Ebben a mestermunkát három épületrész közül választhatta a céh által arra érdemesített: keresztboltozatot, keresztosztású ablakot, vagy egy fiális támpillért kellett faragnia.¹⁸ Lényegében ugyanezt rögzíti az 1589-ből származó kolozsvári céhszabályzat is. Ott vagy fejezetes pilaszterekkel keretezett reneszánsz ajtókeretet, vagy ugyanúgy keresztboltozatot kellett készíteni a mester címet megpályáazónak. Ezzel kapcsolatban a kolozsvári céh működését feldolgozó Balogh Jolán így ír: Jellemző, hogy még mindig a keresztboltozat az eszményi építészeti megoldás – jöllehet új formákban.¹⁹

A keresztboltozat új, reneszánsz, tehát borda nélküli és századunkig élő formájának megépítése szerkezetileg olyan egyszerű kőműves feladat, amely aligha képezhette céhes mestermunka témáját, kőfaragóét pedig semmiképpen. Kassán és Kolozsvárott egyaránt bordás, tehát gótikus szerkezetű keresztboltozat készítése kellett, hogy a mesterremek legyen, aminthogy az volt a 17. század közepén a délnémet és az osztrák területeken is, Nürnbergben 1659-ben.²⁰ Ha Rákóczi György 1642-ben hasonló feladatra idegenből hozatott mestereket, ez feltétlenül azt jelenti, hogy a század derekára Erdélyben valóban feledésbe merült az azt megelőzően hat évtizeddel még ismert szerkezet építésmódja. Rákóczi bécsi ügyvivőjének levelei alapján egyébként úgy tűnik, az általa Pozsonyban és Nagyszombatban felkeresett,

¹⁵A szerencsi templom újjáépítésére: MOL. E. 210. A Magyar Kamara Archivuma. Miscellanea. Eccl. et Relig. 46. csomó. Az Országos Műemléki Felügyelőség Adattára, Baranyai Béláné kutatása. – Kőműves András mesterre Kemény Lajos, *Kassai építőmesterek*, in *Magyar Mérnök és Építészegylet Közönye*, 1904. 78–82.

¹⁶*Heves megye műemlékei*, III. Bp., 1978. 63.

¹⁷Kemény Lajos, i. m. és Joó Tibor, *A szikszói református templom*, in *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, XV. 1976. 77.

¹⁸Kemény Lajos, i. m.

¹⁹Balogh Jolán, *A kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század*, Bp., 1985. 30–36. A kolozsvári céhszabályzat a mesterremek céljára készíthető keresztboltozat rajzban való rögzítését is előírta. A római mintájú és a reneszánsz által használt, borda nélküli keresztboltozat – amelyet csúcsíves vagy félkörös formában egyébként Magyarországon is használt a gótika – lerajzolása egyszerű, gyorsan elkészíthető feladat, semmiféle különleges szaktudást nem igényel és egy ilyen boltozat elkészítéséhez nem is volt szükséges. Szükséges viszont a bordás keresztboltozat megépítéséhez, mert ennek átlos íveit, az oda beépítésre kerülő bordák görbületét és hosszát csak ábrázoló geometriai úton történő szerkesztéssel lehet meghatározni és ehhez kellett a rajz.

²⁰Werner Müller, *Vorkommen und Variationen einer Rippenkonfiguration Nürnberger Meisterstücke in der österreichischen Spätgotik*, in *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege*, XXVII. 1973/3–4. 132–139.

feltételezhetően itáliai mesterek meg tudták volna oldani a Farkas-utcai templom boltozását.²¹

Trencsén és a gyöngyösi ferencesek templomát már a 16. században sem hazai, hanem itt dolgozó itáliai mesterek állították helyre. A szalónaki egykori pálos templom középkori, bordás boltozatát is valószínűleg olasz építész, a Batthyány I. Ádám építkezéseit végző és feltételelesen Carlo della Torreval azonosítható Carli mester készítette.

Itáliai építészek és mesterek építették a II. Miksa idejében kezdődő, majd II. Rudolf korában virágzó csehországi gótizáló manierizmus fennmaradt emlékeit: 1568–1573 között Giovanni Battista és Ulrico Aostalli Lítomyśl, 1573–1578-ban pedig Námest nad Oslavou és Marco Spazio 1598–99-ben Frydlant kastélykápolnáit,

²¹Détsy Mihály, *I. Rákóczi György fundái*, in *Építés-Építészettudomány*, III/4. Bp., 1972. 369–370. Jantsovitth György leveleit a továbbiakban innét idézzük. – Rákóczi a boltozáshoz először Pozsonyban és Bécsben kerestetett hozzáértő mestert. Mindkét helyen találtak is megfelelőt, de a hosszú út és annak veszedelmei, a vallási ellentétek mögé bujtatott és az ismeretlen országtól való félelem visszatartotta őket. Jantsovitth Bécsben a császári építéssel tárgyalt, aki neki a jezsuita kollégiumot építő kőművest ajánlotta, Pozsonyban pedig a várat építő mesterrel. Az utóbbival sikerült is megállapodnia, indulása mégis elmaradt. – A fentiek nyomán valószínű, Rákóczinak végül nem azért kellett a távoli, akkor Lengyelországhoz tartozó, baltikumi Kurlandból hozatnia a hozzáértő mestereket, mert már csak ott, Európa szélén értettek a 17. század közepére feledésbe merült gótikus boltozáshoz, hanem mert az ellenkező politikai beállítottságú Habsburg-országokban dolgozó, főleg itáliai mesterek nem vállalkoztak az ismeretlen és távoli Erdélybe való utazásra. – A rendelkezésre álló adatok alapján ugyanis valószínű az is, hogy azok a mesterek, akikkel Jantsovitth tárgyalt, itáliaiak voltak. A század első felében, amint a megelőző században is, az Ausztriában és Bécsben és a bécsi udvar megbízásából a Királyi Magyarországon működő építészek és építőmesterek szinte kivétel nélkül olaszok. – A fejedelmi ügyvivő 1640. március 13-án kelt levelében említett császári kőműves személye valóban ismeretlen, de az általa ajánlott és a jezsuita kollégium építését betegsége miatt abbahagyó mesterre következtetni lehet. A levélben arról nincs szó, hogy a hivatkozott jezsuita kollégium hol volt, mivel azonban a levél Pozsonyban kelt, a név nélkül említett *főkőműves* semmiképpen sem lehetett a jóval korábban, már 1628-ban felépített és azóta folyamatosan működő bécsi kollégium mestere, hanem sokkal inkább a pozsonyié, ott is inkább a papneveldeé, amelyet éppen ekkor, 1637 és 1641 között épített Giacomo Rava. 1628–1641 között ő építette a pozsonyi jezsuita kolostort és kollégiumot, a klarisszák kolostorát és a jezsuiták vezette papneveldeét, az utóbbit fiával, az 1639–1645-ben a győri székesegyház atyáépítő Giovanni Battistával együtt. Minderre Kemény Lajos, *Az érsekségek alkottásai Pozsonyban*, Pozsony, 1941. 8–12. és Levárdy Ferenc, *A középkori győri székesegyház pusztulása és első barokk átépítése*, in *Arrabona*, 12. Győr, 1970. 83–109. – A június 22-én írott levélben szereplő, megint csak név nélkül említett pozsonyi várépítő mester az 1635-től tartó barokk átépítés kivitelezőjével, Giovanni Battista Carloneval azonosítható. Erre Kemény Lajos, *A pozsonyi vár és váralja*, Bratislava–Pozsony, 1933. 17–20. – Dobroslava Menclová, *Hrad Bratislava*, Bratislava, 1936. 36–37. – *A magyarországi művészet története i. m.* 262. – Voit Pál, *A barokk Magyarországon*, Bp., 1970. 18–19. – Jantsovitth a Carloneval való tárgyalás során azt szeretete volna elérni, hogy vagy a vejét, *a' ki most Gálgoczt építi, auagy a' fiat, ki magához hasonló fő mesterek, bé külgye*. Carlone fiáról a művészettörténeti kutatás egyelőre nem tud, veje azonban az a bécsi Simone Retacco, aki az 1630-as években először császári megbízásból a bécsi Burgon dolgozott, ezzel párhuzamosan pedig 1630-tól Esterházy Miklós nádor számára Fraknó várát, majd 1639-től 1645-ben bekövetkezett haláláig Batthyány Ádám nyugat-dunántúli várait és kastélyait építette. A Burg építésében való részvételére Thieme–Becker, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*, XXVI. 187. – A fraknói vár átépítésére Adelheid Schmeller-Kitt, *Historisches Material zur Geschichte der Burg Forchtenstein, 1212–1696*. Wien, 1964. 37–42. és ugyanő: *Archivalischen Vorarbeiten zur Österreichischen Kunsttopographie, Gerichbezirk Mattersburg, Burgenland*. 1. Wien, 1982. 8–9. – A Batthyányval való kapcsolatra Koppány Tibor, *Batthyány I. Ádám építkezései, 1629–1659*. in *Történelmi Szemle*, 1984/4. 548–550.

az ismeretlen tervezőjű, gótizáló alaprajzú és felépítményű Prága-strahovi Szt. Rókus templom részleteit pedig Giovanni Maria Filippi tervei nyomán Giovanni Battista Bussi faragta 1603–1612-ben.²²

A Lengyelországban 1600 után az északi manierizmus hatására elterjedő gótizálás hasonlóképpen itáliai mesterek munkája nyomán indult, a comói Jacopo Balin által 1603 és 1607 között épített lublini ferences templom hatására.²³

Az északi manierizmus a közelebb álló Bécsben is hagyott nyomot, ott is a ferencesek temploma épült 1603–1611 között a gótika, a későreneszánsz és a korai barokk furcsa, szokatlan keverékében.²⁴

A felsorolt emlékeken főleg az alaprajzokban és a belső tér alakításában, több esetben a boltozatok megoldásában és majdnem mindenütt az ablakok formálásában figyelhető meg a gótika hatása. A templomok, kápolnák – legtöbbször kastélyok kápolnái – egyhajós, hosszhasas elrendezésűek és a hajónál keskenyebb szentélyekkel, vagyis a későközépkori alaprajzi elrendezéssel épültek még abban az esetben is, ha ezt a formát nem igénylő protestáns istentisztelek számára készítették azokat. Belső tereik keskenyek és magasak, tégarányaik közelebb állnak a gótikához, mint a reneszánszhoz. Lezárásuk rendszerint fiókos dongaboltozat, amelynek felületét gazdag, gótikus hálóboltozatot imitáló stukkódíszítés fedi. Ablakaik általában csúcsívesek és azokban a középkorban soha nem volt mérművek változatos alakításai láthatók.

Az északi manierizmusnak ezzel a formavilágával több várkápolna készült 1610–1620 körül az akkori Magyarországon. Az eddig ismert első az ország nyugati szélén, Németújvár várában egy középkori kápolnából Batthyány Ferenc alakíttatta. Családi levéltárának missilisei közt 1609 és 1611 közt kelt tisztartói jelentések jelzik a várbeli *zentegyház*-on folyó boltozást, vakolást és a föléje kerülő új emelet építését. A jelentésekben olvasható Christoph, Fridrik, Peter kőműves, Ludwik kőfaragó, Rup és Nickli ács a század elejétől Németújvárott, Szalónakon és Rohoncon folyó építkezések vállalkozójának és egyben tervezőjének, a szomszédos stájer Gleisdorfba való Thomas Weyss építőmesternek az emberei voltak.²⁵

A kápolna mai megjelenésében középkori. Az egykori belső vár északi oldalán a 13. századnak ismert toronyhoz épült, keletelt tájolású, három szakaszos és bordás keresztboltozattal fedett hajójához a nyolcszög három oldalával záródó, itt is bordás és kétszakaszos hálóboltozattal fedett szentély csatlakozik. A hajó boltozatán az 1642-es, faajtaján az 1652-es évszám olvasható. A boltozat építésének kora csak a helyszíni kutatással lenne megállapítható, – aminthogy így lehetett megállapítani az addig ugyancsak gótikusnak ismert szalónaki boltozat 1642-ből

²²J. Krcalová és J. Horejsi i. m., valamint J. Krcalová, *Centrální stavby české renesance*, Praha, 1976.

²³Helena és Stefan Kozakiewicz, *A reneszánsz Lengyelországban*, Bp.–Varsó, 1978. 211–216. és Adam Milobędzki, *Architektura polska XVII. wieku*, 1–2. Warszawa, 1980. 143–145.

²⁴Rupert Feuchtmüller, *Kunst in Österreich*, 1. Wien, 1972. 260. és Günther Brucher, *Barockarchitektur in Österreich*, Köln, 1983. 57.

²⁵MOL. A Batthyány család körmendi levéltára. P 1314. Missiles. Boros Bálint levelei, Nro. 7177–7249. – A várbeli építkezés helyét egy 1610. július 25-én kelt levél rögzíti, amely szerint a cserepező Az ebédő háztul fogva a Zentegyházig dolgozik a tetőn. 1611. szeptember 11-i levele szerint Az kőművesek az Zentegyház boltozassat el wegeztek.

való eredetét – ennek hiányában a kápolna kétségtelenül a középkorinál későbbi és a gótika világától idegen ablakművei bizonyítanak egy, a történeti adatokból megállapítható átalakítást (1/a. ábra).²⁶

A németújvári építkezésekkel nagyjából azonos időben, 1607 és 1611 között építkezett Thurzó György nádor Árva várában. 1610–11-ben készült el a kápolna, belsejében az épített később állíttatott, alakos síremlékével. A vár második kaputornya felett, az alsó vár nyugati szélén emelkedő kápolna a hozzá csatlakozó palotaszárny két szintjét átfogó magasságú. Egyhajós belső terét az udvar felől gazdag reneszánsz kapun át lehet megközelíteni. Hátsó részében egyívű orgonakarzat helyezkedik el, a hajónál valamivel keskenyebb, egyhén íves záródású szentélye pedig egy 16. századi kerek toronyba épült bele. A kápolna mindkét részét fiókos dongaboltozat fedi, ez azonban a hajóban az oldalfalak előtt szabadon álló, rendkívül karcsú reneszánsz kőoszlopokra támaszkodik. A boltozat élejt és felületét gótikus bordázatot utánzó stukkósávok, azok közt pedig rozetták díszítik (1. kép). A kápolnát mindkét oldalon három-három keskeny és magas, félköríves záródású ablak világítja meg, amelyekben a gótika szokott világától eltérő megoldású, kőből faragott mérművek vannak (1/b. ábra).²⁷

Időrendben a harmadik a vasi Vép Erdődy kastélyának kápolnája. Építésének idejét a kastély zárt tömbjének délkeleti sarkából kinyúló szentély végfalán elhelyezett vörös márvány Erdődy címer 1615-ös évszáma jelzi. Alaprajzában a szokott későközépkori formában, a nyolcszög három oldalával záródó, támpilléres szentéllyel és csúcsíves ablakokkal épült. A kastély uradalmával 1613-ban került Erdődy Tamás kezére, aki ezt követően átépíttette. A 19. század közepén alakították tovább romantikus formákkal. A kápolna korábbi meglétét egy, a romantikus átalakítást megelőző, 1840 körüli festmény bizonyítja, amely azt mai alakjával megegyezőnek mutatja (2. kép).²⁸

A gótizáló elemeket tartalmazó kastélykápolnák közt az 1622 és 1625 között épült sopronkeresztúri kastélyé következik. A mai épület elődjét 1621-ben pusztították el, ezt követően 1625-ig építtette újjá Nádasdy Pál. Ekkor keletkezett a ma is álló, zártudvaros és négysarokbástyás épület, amelynek északkeleti bástyájában

²⁶A németújvári kápolnának még egy gótizáló helyreállítása ismert a 18. század végéről. Az orgonakarzat feletti boltozaton az 1793-as évszám olvasható, fából faragott, gazdag gótikus díszű oltára 1794-ből származik. Erre Arnold Magyar, *Güssing*, Graz, 1976. 52. A Batthyány levéltár építési iratai között fennmaradt egy 1796-os szerződéstervezet, amelyet a bécsi Kempel fafaragóval kötöttek Németújvárra készítenő, gótikus oltárra: MOL. Batthyány-cs. lt. P 1322. A körmendi központi igazgatóság iratai, 124. cs., f. 351–352. Mindezek nyomán, helyszíni falkutatás lehetőségének hiányában az sem elképzelhetetlen, hogy a kápolna ablakai esetleg ebben az időben készültek.

²⁷Kubinyi Miklós, *Árva vára*, Bp., 1890. – Pavel Caplovic, *Oravský zámok*, in *Pamiatky a Muzed*, 1959/4. 167–170.; J. Kavuljaková–D. Menclová, *Oravský zámok*, Bratislava, 1963.

²⁸Vép mezővárost a dunántúli Erdődy birtokokkal együtt 1557-ben szerezte meg csereképpen Zrínyi Miklós. Az itteni kastélyt először II. Rudolf 1591-ben kelt adománylevele említi: MOL. Batthyány-cs. lt. Acta Antiqua. Alm. 3. Lad. 8: nro. 43. – 1577-ben a Zrínyi–Tahy örökösödési perben felsorolt várak és kastélyok közt még nem szerepel, tehát valószínűleg 1580–90 körül épült. Az Erdődyek a Zrínyiekkel folytatott hosszú per eredményeképpen kapták vissza: MOL. Batthyány-cs. lt. ugyanott nro. 48. és Miscellanea, Ser. II.f. 447–453. – A kápolna külső felületein az 1846–47-ben készült romantikus vakolatarchitektúra látható, amely akkor a kastély valamennyi homlokzatára elkészült, de 1962–63-ban sajnálatos módon eltávolították róla.

található a kápolna. Négyzetes terét fiókos kolostorboltozat fedi, a boltozaton alakos stukkódíszítés található, a stukkó keretekben barokk képekkel. Ez a reneszánsz és a barokk határán álló mennyezet 1631-ben készült. A kápolna belsejét két oldalról 2–2 csúcsíves ablak világítja meg, benne szokatlan alakítású mérművekkel (1/c. ábra, 3-4. kép).²⁹

A sopronkeresztúrral azonos időben emeltette a Némétújvár várában építtető Batthyány Ferenc a rohonci kastélyt, ugyancsak 1621-ben elpusztult korábbi helyére. Ez is négy sarokbástyával és belső udvarral épült. A kápolna itt a keleti oldal középvonalába került, sokszög záródású, gótizáló tömegű szentélye úgy állt ki az épület zárt tömegéből, ahogy az a diósgyőri vár 14. század végi kápolnájának építésétől kezdve a középkori szabályos alaprajzú várak esetében majdnem mindenütt megtalálható volt. Középkori hagyományt követő elhelyezése, alaprajzi és tömegformálása mellett korai barokk belsővel rendelkezett, amelyet 1640–1642-ben Filiberto Lucchesevel építtetett Batthyány I. Ádám (2. ábra).³⁰

Ugyanilyen elhelyezéssel és felépítéssel kápolna található Muraszombat késő reneszánsz, négysarokbástyás kastélyában is. Építtetője valószínűleg Rimaszécsi Széchy Tamás – 1593 óta a kastély birtokosa – a 17. század első negyedében. Az alaprajzában a nyolcszög három oldalával záródó, gótizáló alaprajzú és tömegű kápolna Muraszombaton is a keleti oldal közepén áll, keskeny és hosszú résablakkal, boltozatán stukkóból készült borda utánzatokkal.³¹

Hasonló alaprajzzal és tömeggel felépített a késmárki Thököly-vár kápolnája is. A szlovákiai kutatás középkori eredetűnek tartja és átépítését az 1626 és 1658 között folyó barokk átalakítás idejére helyezi. A rohonci és a muraszombati kastélykápolnához való feltűnő hasonlósága és stílári részletei alapján valószínű, hogy a Thököly István személyéhez köthető építkezés első szakaszába helyezhető és akkor 1626–1628 között épülhetett (3. ábra).³²

²⁹Sopronkeresztúrra Dagobert Frey, *Das Burgenland*, Wien, 1929. XXII–XXIII. – László Ernő, *Sopronkeresztúr vára*, in *Soproni Szemle*, II. 1938. 93–96. – Harald Prickler, *Burgen und Schlösser, Ruinen und Wehrkirchen in Burgenland*, Wien, é.n. (1972.) 26–28. – A kastély 1621. január 2-án történt felégetésére Keresztúry Pál levele: MOL. Batthyány-cs. lt. P 1314. Missiles, nro. 25. 668. újjáépítésére Nádasdy Pál 1625. február 20-án arról tett bevallása: MOL. NRA. Fasc. 645. Nro. 14. OMF. Adattára, Kenéz Győző kutatása. – A kápolnára és stukkóira Ingeborg Schemper, *Stuckdekorationen des 17. Jahrhunderts in wiener Raum*, Dissertationen zur Kunstgeschichte 17. Wien-Köln, 1983. 86–90.

³⁰Az 1945-ben elpusztult rohonci kastélyt, amelyet 18. századi barokk átalakításától eltekintve 1622–1625 között Batthyány Ferenc építtetett, építéstörténetével együtt tárgyalja: *Die Bau-denkmäler des politischen Bezirkes Oberwart*, in *Österreichische Kunsttopographie*, XL. Wien, 1974. 403–404.

³¹Muraszombat ugyancsak középkori eredetű kastélya mai formájában későreneszánsz épület. Építéstörténete ismeretlen, az arra vonatkozó adatok a jelenleg múzeumi célokat szolgáló kastélyban őrzött Szapáry levéltár anyagában lennének fellelhetők. A kastély a felsőlindvai Széchyké volt, 1534 és 1593 között leányági örököseiké. 1593-ban már rimaszéchi Széchy Tamásé, erre Maksay Ferenc, *Urbáriumok*, Bp., 1959. 51. – A kastély és kápolnájának képe Borovszky, *Vasvármegye*, Bp., 1898. 69. és az OMF fotótára 26. 027. – A belső és a boltozat gótizáló díszítéséről szóló felvilágosítást az 1986 őszén ott járt Pusztai László művészettörténésznek köszönöm.

³²Bruckner Győző, *A késmárki Thököly-vár múltja*, in *Vasárnapi Újság*, 1906. 699–700. – Tibor Kalafus, *Z vysledkov architektonického prieskumu na Kezmarkskom hrade*, in *Ochrana Pamiatok*, 2. Bratislava, é.n. (1966.) 213–220. – Belo Polla, *Kezmarok*, Bratislava, 1971. 133., 164., 181. – Blanka Puskárova-Imrich Puskár, *Kezmarok*, Bratislava, 1979. 82.

A 17. század eleji Magyarország gótizáló részletformákkal épített késő reneszánsz vár- és kastélykápolnáinak sora erdélyi példákkal bővíthető. Balogh Jolán említi a kolozsvári reneszánsz kőfaragást összefoglaló művében, hogy az 1570 után Bocskay György által építtetett egeresi kastély északnyugati sarokbástyájában kialakított kápolnát is csúcsíves ablakok világítják meg, miként a sopronkeresztúrit. Ugyanitt közli a marosillyei Bethlen kastély 1582-ből származó csúcsíves bejáratát és az 1573–1593 között Keresztúry Kristóf által építtetett szentbenedeki kastély kápolnájának reneszánsz profilozású, csúcsíves kapuját.³³

A hazai késő reneszánsz gótizálás eddig ismert legjellemzőbb épülete a Kőszeg főterén álló egykori evangélikus templom. A nyugati toronnyal felépített, egyhajós és sokszög záródású szentélyes, északi oldalán sekrestyés, sarkain támpilléres, gótikus alaprajzú épületet 1615-ben hozott tanácsi határozat alapján 1616 és 1618 között Valentin Marx kirschlagi kőművesmester építtette és 1640-ben tornyának magasításával bécsi mester fejezte be (4, 5. ábra, 5. kép).³⁴

A 16–17. század fordulóján, illetve az 1600-as évek első évtizedeiben az északeurópai manierizmus keretében jelentkező gótizálás esetleges további magyarországi emlékeinek feltárása még kutatásra váró feladat. Feltételezhető, hogy a Dunántúltól Erdélyig idézettek sora idővel tovább bővíthető. A meglehetősen egységes, északolasz eredetre visszavezethető hazai késő reneszánsz képében eltérő színfoltként jelentkező jelenség azonban akkor is feltétlen figyelmet érdemel, ha csupán az ismertetett emlékei épültek volna az akkori Magyarországon. A reneszánsz építészet késői szakaszának azt a jellegzetességét erősítik, amelyet a stílus kutatásának mentora, Balogh Jolán így jellemez: *Az átmenetet a barokkba részben az olasz késő reneszánszból származó tektonikus formák, részben a német késő reneszánszból átvett különféle dekoratív elemek készítik elő.*³⁵

A magyarországi késő reneszánsz építészet felsorolt és egyenlőre még kis számú ismert emléke alapján az 1600-as évek első felében az északi manierizmus több irányból hatott: a Dunántúlon a szomszédos osztrák területekről behívott mesterek művelték (Németújváron és talán Rohoncon is a gleisdorfi Thomas Weyss, Kőszegen a kirschlagi Valentin Marx), a Felvidéken feltételezhetően lengyel kapcsolatok alapján esetleg ottani olaszok; a nádor és helytartó Thurzó György által építtetett árvai várkápolna esetében elképzelhető a csehországi, talán közvetlen prágai hatás, a sopronkeresztúri kápolna mérműves ablakain pedig a földrajzi közelség miatt Bécs befolyása érvényesülhetett. A kőszegi egykori evangélikus templom alaprajza és részletei azt a látszatot keltik, hogy stájer építője még az 1610-es években is otthonosabban mozgott a gótika világában, mint a reneszánszban. Ezzel szemben Árva várkápolnája a boltozatát tartó két, az architektúra szabályait és a statikai ésszerűséget tagadó, karcsú oszlopával, hálóboltozatot érzékeltető

³³Balogh Jolán, i. m. 252., 321–324., 340–343. Az erdélyi késő reneszánsz építészetben jelentkező, hasonló hatású emlékei közé sorolható még az 1540–1552-ből származó Szamosújvár vára, ahol a kápolna gótikus alaprajzzal és reneszánsz keretelésű, de rendkívül kapcsú, középkori jellegű ablakokkal épült. A kápolna karzata csúcsíves keresztboltozaton nyugszik, ... *Stílusuk a XVI. század végére vall.* Balogh Jolán, i. m. 338.

³⁴Chernel Kálmán, *Kőszeg szabad királyi város jelene és múltja*, Szombathely, 1877–78. 103–104. – Lelkes István, *Kőszeg*, Bp., 1960. 48.

³⁵A reneszánsz kor művészete, in *A magyarországi művészet története i. m.* 230–231.

boltozati stukkódíszével és mérműves ablakaival szervesebben illeszthető a Cseh- és Lengyelországban ekkor viruló északi manierizmus körébe. Oda utalja 1611-ben készült oltára is, amely ma a szomszédos Necpál templomában áll és amelyet a hazai kutatás évtizedekkel ezelőtt a manierizmus kevés számú emléke közé sorolt.³⁶ Kápolna és oltára képzett mesterekre vall, bár az általuk alkalmazott stílári formavilág alapján feltételezhető, hogy ők is és a Dunántúlon működők is mintakönyvek után dolgoztak.

A manierizmusnak a reneszánsz klasszikus szabályait felbontó hatása érvényesült Sopronkeresztúr kápolnáján is, annak ellenére, hogy oda sorolható részlet csak a négy ablakban található. a kápolna azonban egy sarokbástyában van, egy olyan épületrészben, amely építésének eredeti gondolata szerint arra hivatott, hogy lőréseiből a csatlakozó oldalfalakat lehessen védeni. Ezzel szemben a nagyméretű és magas keresztúri kápolnaablakok olyan alacsony könyöklő magassággal készültek, hogy azok védelmi szempontokat nem szolgálnak. A sarokbástya ilyen kialakítása az épület alapformálásának mintegy tagadását, sajátos belső ellentmondást fejeznek ki. Ugyanez az ellentmondás jut kifejezésre a rohonci és a muraszombati kastélynak, vagy a késmárki várnak az épület tömegéből kinyúló, akár a vépi kastély sarkán elhelyezett, magas ablakokkal áttört, keskeny falú kápolnaszentélyei esetében is. Ezek feltétlenül gyengítik az épületeknek ebben a korban szinte kötelezően előírt védhetőségét, vár és várkastély voltát.³⁷

A sopronkeresztúri kastély építőmestere feltételesen Giovanni Battista Rava személyével azonosítható.³⁸ Ha itteni szereplése a további kutatás során bizonyítható lenne, akkor az osztrák, a csehországi és a lengyel területeken tapasztalható helyzetet festhetnénk a 17. századi Magyarországról is: az északi manierizmus emlékei német mesterek mellett olaszok kezéből kerültek ki.

Az ismertetett épületek és építmények építtetői – Kőszeg kivételével – az ország vezető, művelt főnemesei. Aligha lehet véletlen, hogy építésük sorát a protestáns párt vezére, Thurzó György nádor nyitja meg. A többiek, a dunántúli Batthyány Ferenc és Nádasdy Pál, a felvidéki Thököly István őt követik, sem műveltségben, sem protestáns vezető egyéniségükben el nem maradva tőle. Ezzel

³⁶ Garas Klára, *Magyarországi festészet a XVII. században*, Bp., 1953. 15–16. és Aggházy Mária, *A barokk szobrászat Magyarországon*, II. Bp., 1959. 11.

³⁷ Ugyanez az ellentmondás jellemzi a hasonló középkori emlékeket, pl. Diósgyőrt vagy Tatát, ahol a várak zárt tömegét felbontó kápolnaszentélyek éppúgy gyengítették a védelmi jelleget, de azok még nem az ágyúkkal vívott várostromok kivédésére épültek.

³⁸ A sopronkeresztúr kastélyra vonatkozó legfontosabb irodalom a 30. jegyzetben található. Az újjáépítés befejezését részben Nádasdy Pál ott idézett, 1625-ből származó bevallása, részben a kastély kapuja melletti feliratos tábla azonos évszáma jelzi. Tóth Melinda, *A sárvári vár építéstörténete*, (in *Savaria*, 1966–1970. 275., 223. jegyzet)című munkájában említi, hogy a kastély építésére 1628-ban mesterekkel szerződtek. A hivatkozott szerződésben Szily Mihály minden rendbeli mester embereknek megszerzésében és azoknak megfizetésében vállalkozik, ő tehát az építtető munkaszervezője. Ugyanebből az évből származik Giovanni Battista Rava olasz nyelvű nyugtája 642 forint előleg felvételéről. Az adatot közlő H. Takács Marianna (*A sárvári vár*, Bp., 1957. 43.) Rava működését Sárvárral hozza kapcsolatba, Tóth Melinda azonban kézenfekvő módon bizonyítja, hogy az Keresztúrra vonatkozik. Ez a Rava valószínűleg az a mester, aki Tóth Melinda szerint még 1628-ban Sopronban meghalt és nem azonos a győri székesegyház 1639 és 1645 közötti, hasonló nevű átépítőjével.

szemben Erdődy Tamás a katolikus restauráció dunántúli megindítója,³⁹ a vépi kastélykápolna építésében azonban velük azonos irányú műveltség képviselője. Az építtetők személye azt a művelődéstörténeti kutatásban már korábban felismert ténytet támasztja alá, hogy a manierizmus nagyobbára a kevés számú szellemi vezető réteg – beleértve Kőszeg iskolázott polgárságát – művészete építészeti téren is.

³⁹Erdődy Tamás alighogy átvette Monyorókerék és Vép uradalmát, már 1613-ban két jezsuitát hívott Grazból Monyorókerékre és velük megindította birtoka lakosságának rekatolizálását. Minderre Arnold Magyar, *i. m.*, 137–138.